

Szubjektum, gender, szexus

A feminizmus irodalomtörténeti koncepciói

1 Simone de Beauvoir használta ezt a kifejezést tanulmánykötetében, ahol Beauvoir vizsgálódásainak középpontjában a nőiségről alkotott tudományos nézetek konfrontálódnak.

2 Kristeva, Julia: *A nők ideje*. In: *Testes könyv*. Ictus és JATE Irodalomelméleti Csoport, Szeged 1997, 334.

A posztmodern elméletek megkérdőjelezik a centralizált, stabil, önzonos szubjektum létezését, helyére a decentralizált, el- és egymásba csúszó pozíciókban megszólaló szubjektum lép. A feminizmus maga sokszínűségében, alapjaiban nagymértékben kötődik a posztmodernhez, viszont a szubjektum és az identitás kategóriákhoz fűződő elméletei által annak részben ellent is mond: a posztmodern szubjektum sokkal személytelenebb annál, mintsem feminin vagy maszkulin identitáskategóriák éles határai közé sorolják. Csakhogy, a feminizmus, akár csak a posztmodern, maga is fellazítja a maszkulinitás és a feminitás határait, így az identitáskategóriák határai is fellazulnak, a szubjektum pedig, bár kilép a személytelen jelölési mechanizmusból, női identitása mégsem válik egy stabil, statikus és normákkal behatárolható kategóriává, hanem egy összetett, formáiban állandóan megújuló és változó pozíció. Az ebből a pozícióból fakadó értelmezési struktúrák pedig leszámolnak a patriarkális olvasatokkal, a nőiséget, a másságot hatalmi pozíciók felől vizsgálják, új, a szimbolikus rendet felülíró nyelvet hoznak létre, amelynek forrása a női test, annak ösztöneivel. A női írás (*écriture féminine*) felszabadítja a nyelvet a jelölt–jelölő dichotómia szimbolikus rendjéből, olykor önkényes nyelvhasználattal él (gondoljunk itt Gertrud Stein *Omlós gombok* című művére, vagy Gordon Agáta *Kecskerúzsára*), dekódolásuknál pedig a heteroszexuális normarendszertől és a patriarkális olvasatoktól eltérő interpretációra van szükség. A biológiai és társadalmi nem különválasztása lehetővé tette a maszkulin és feminin identitásjegyek szubverzív reprezentációját, mintegy tágítva a női és férfi testről és tapasztalatról alkotott beszédmód határait. Ezért új értelmezési igény alakul ki, amely felforgatja a patriarchátus szimbolikus rendjét, felülírja a heteroszexuális norma alapú olvasatokat és nyitott a *határsértő* női írások felé.

A feminizmus történelmi háttere

Az elmúlt századelőn a patriarkális berendezésű kultúra ellen különféle, női emancipációt követelő mozgalmak lépnek fel. A nők, illetve „a második nem”¹ formálni akarják a történelmet, *helyet szeretnének*

nyerni a lineáris időben, azaz a terv és a történelem idejében”². Gazdasági, politikai, munkahelyi és szexuális egyenlőséget követelnek, beleértve az abortuszt és a fogamzásgátlást, az anyasághoz és a gyermektelenséghez való jogot. Kezdetben az egyenlőség kérdése a központi probléma, majd egyre inkább felerősödik a pozitív értelemben vett *másság* mint létforma kérdése. A világ nőként való tapasztalásából fakadó *másság* lesz a kiindulópontja a fiatal, de rendkívül progresszív feminista kritikának.³ Irodalomtörténeti szempontból a feminizmus második hulláma válik kulcsfontosságúvá: ez időben a szexuális forradalom 1950-es, 1960-as éveire tehető, majd az 1970-es évektől az angolszász területeken megjelenő kritikusok formálják legerőteljesebben a feminista diskurzust. A feminista kritikát megalapozó teoretikusok a figyelmet a patriarchátuson belül, illetve az azon kívül létező női tapasztalat felé irányítják. A kritika a következő területeket vizsgálja: létezik-e női írásmód, van-e nemi alapon működő eltérés a férfi és a nő között, mit nevezünk sajátos női nézőpontnak és ez segít-e abban, hogy a nőírók szövegei elérhetőek legyenek az olvasók számára. Új értelmezési stratégia mentén közelít bizonyos irodalmi művek felé⁴, felkínálva egy sajátos női olvasatot. Tudatosan ellenáll az irodalom szexizmusának, ami részben azzal jár, hogy megkérdőjelezi a már meglévő kánonok létjogosultságát, ezért a régi és az új szövegek felfedezésével a női (ellen)kánon kialakítására törekszik (olyan antológiák látnak napvilágot, amelyekben kizárólag biológiai értelemben vett nőírók szerepelnek, ilyen az angolszász irodalomban a *Northon Anthology of Literature by Women*,⁵ magyar nyelvterületen pedig a 2005-ben megjelent *Éjszakai állatkert* és a 2007-es *Szomjas oázis*), illetve próbálja fejleszteni és felszínre hozni a női írásmód hagyományait, értelmezni a női irodalmat átjáró szimbólumok világát, növelni a nyelviség és a szimbólumok adta nemi különbségeket. Ahhoz, hogy mindez létrejöjjön, egy olyan női nyelvre van szükség, melyet nem a maskulin tapasztalat mozgatórugói irányítanak, hanem a női identitás kódrendszere.

3 A feminizmus korántsem homogén fogalom, a feminista kritikán belül is sok, különböző irányzattal találkozunk: radikális feminizmus, szociális feminizmus, marxista feminizmus, lesbikus feminizmus, fekete feminizmus stb. Példaként, az angolszász feminizmus képviselői állandó vitában állnak a francia feministákkal.

4 Kate Millet *Sexual Politics* című művében a nő és a női lét reprezentációját, valamint a szexuális elemeket analizálja négy férfiíró: Henry Miller, Jean Genet, Norman Mailer és D. H. Lawrence regényeiben.

5 Szerkesztői Sandra M. Gilbert és Susan Gubar.

A női test és a női szexualitás a feminista diskurzusban

A 20. században a női természet biológiai determináltsága megkérdőjeleződött. Bizonyos teoretikusok, elsősorban a francia feministák szembeszálltak Freud elméletével, miszerint a nő pszichológiailag gyengeségre van determinálva, egy kasztrált férfi, a női jellem előfeltétele a passzivitás, valamint, hogy a nők soha nem fognak tudni túllépni a pénisznélküliség okozta komplexuson. Ugyanakkor azt is el kell mondanunk, hogy a pszichoanalízis kulcsfontosságú a feminista diskurzusban, hiszen a női szexualitás, a hatalom, a vágy, a kielégített és ki nem elégített vágyak mozgatórugóinak feltárása pszichoanalitikus stratégiákat követel. A női szexualitás önmagában, illetve a

6 Jones, Rosalind: *A test írása: a l'écriture féminine megértése felé*, In: *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*. Osiris, Budapest 2002, 491.

7 A női testre mint a női írás kiindulópontjára hívja fel a figyelmet Hélène Cixous: „Írd meg magad, muszáj, hogy a tested hallassa magát. Ekkor törnek majd fel a tudattalan hatalmas erőforrásai.” Luce Irigaray is „a női öntudat kiindulópontjának a nők testének és szexuális örömeinek a tényeit” tartja.

8 Cixous, Hélène: *A medúza nevetése*. In: *Testes könyv*, i. m., 367.

9 Jones, Rosalind: *A test írása...*, i. m., 495.

10 Uo., 496.

11 Uo., 497.

12 Uo., 492.

férfi szexualitáshoz viszonyítva a feminista kritika vizsgálatainak fókuszában áll. A francia feministák például a nyugati kultúrát elnyomónak, fallogocentrikusnak tartják, képviselőinek – Luce Irigaray, Hélène Cixous, Julia Kristeva, Monique Wittig – pedig „közös ellenfele a férfigondolkodás”⁶. A sajátos női narratíva egyenesen a női test fiziológiájának származéka, és annak ösztöneiből tör felszínre. Szerintük a női írás kiindulópontjaként kell kezelni a női testet,⁷ és annak (szexuális) örömeit. Bár, Helen Cixous szerint is a női írás definiálása nem egyszerű, hiszen nincsenek szabályok arra, hogy miként írjunk férfiként és miként nőként: „...lehetetlen meghatározni a női írás gyakorlatát, örökéletű lehetetlenség ez, mivel sohasem fogjuk tudni teoretizálni.”⁸ A fallogocentrikus társadalomban a nőknek fel kell ismerniük a gyönyört, sőt, azt követelniük kell. Irigaray és Cixous azt állítják, hogy a nőknek nagyon nagy a lemaradásuk a férfiakkal szemben, és ha a felszínre akarják hozni a bennük lakozó nőt, és tudatni akarják a világgal, kik ők valójában, akkor a szexualitásukkal kell kezdeni. Cixous összehasonlítja a férfi és a női szexualitást, s míg a férfit a pénisz körül centralizálnak tartja, addig a nőé decentralizált, kozmikus: „...a férfi szexualitása a pénisz körül forog, és ez azt okozza, hogy a centralizált test a testrészek diktatúrája alá kerül, a nőben nem jön létre hasonló területi szervezethez... a női libidó kozmikus, csakúgy, ahogy a tudatalattija is világméretű.”⁹ A francia feminizmust sokan támadják a túlzott idealizmusa miatt, többek között Ann Rosalind Jones, aki *A test írása: a l'écriture féminine megértése felé* című tanulmányában felteszi a kérdést: „Lehet-e a test az önismeret forrása?”,¹⁰ illetve megkérdőjelezi, hogy „olyan monolitikus-e a nő szexualitása, hogy a közös, tipikus nőiség gondolata jogosulttá teszi a létezését”¹¹ Jones többek között cáfolja Luce Irigaray azon állítását, miszerint a női gyönyör (*juissance*) forrása a két szeméremajak, és ellenpéldaként azokat az afrikai és közép-keleti nőket hozza fel, akiknél klitorisz-eltávolítást végeznek, és így nem részesülhetnek klitoriális gyönyörben. A materialista feministák sem értenek teljesen egyet a francia feministákkal, szerintük a nőiség mibenlétét nem lehet egy általánosan érvényes fallogocentrikus társadalomhoz viszonyítani. Judith Butler túllép a nemek közti különbségekre alapozó elméleteken, helyette a nem kategóriájának, mint izolált jelenségnek az elsődlegességét hangsúlyozza.

Luce Irigaray és Hélène Cixous szerint a nők szerepe évszázadokon át arra korlátozódott, hogy a férfiak szexuális tárgyai legyenek, így a négy szerepkör, melyben a nők feltűntek: a szűz és a prostituált, illetve az anya és a feleség szerepe volt.¹² A patriarkális és vallási imperializmust hirdető társadalom hasonló nő típusokat különböztet meg: a kifogástalan szűzies jellemmel bíró nő típusát (Szűz Mária), a másikat a pogány, a gonosz, a csábító, a kurva szerepkörét hordozza magán (ilyen a mexikói vallás Tonatzin-ja). A harmadik világ feminizmusa kísérleteket tesz az efféle dogmatikus sztereotípi-

ák lerombolására, ahol a spiritualitás, a hús és a szexualitás szimbólumai összefonódnak.

A történelem során is a nőknek jutott a bűnös szerep, Hélène Cixous ír erről *A medúza nevetése* című tanulmányában: „A nő mindig, mindenért bűnös: azért, mert vannak vágyai, és azért, mert nincsenek, azért, mert frigid, és azért, mert túl »meleg«, azért, mert nem egyszerre mindkettő, azért, mert túlságosan anya, és azért, mert nem eléggé az... azért, mert táplál, és azért, mert nem táplál...”¹³

13 Cixous, Hélène:
A medúza nevetése,
i. m., 363.

Feminizmus a centrumban és a peremvidéken

A feminizmus – ahogy azt már feljebb is olvashattuk – egy heterogén kategória, több, egymásnak akár teljesen ellentmondó irányzat gyűjtőneve. A posztkoloniális feminizmus, vagy a Harmadik Világ feminizmusa például leginkább a fekete feminizmussal szimpatizál. Szerintük a nyugati feminizmus univerzális nőképe kizárólag a gender által konstruálódik, mellette a faji és az etnikai identitás szubjektumformáló hatása a perifériára szorul. A nyugati feminista diskurzusban a független, modern „eszményi” nőmodell tematizálódik, ugyanakkor a nyugati kultúra centrumától marginalizálódott etnikai kisebbségek nőmodelljei nem mutat(hat)nak a (patriarkális) függőségi viszony megszüntetésére irányuló törekvéseket. Ebből adódóan a posztkoloniális feminizmus nem csupán az elnyomó koloniális-patriarkális társadalmi viszonyokkal szembeállva fogalmazza meg önmagát, hanem a nyugati feminizmusnak részben ellentmondva találja meg önazonosságát. Míg a francia feministák szerint a női szubjektum a nyelven keresztül épül fel, a posztkoloniális feministák szerint az elnyomott nők prioritása a csend, a nyelvileg rögzített ösztönök helyét a némaság tölti ki, a sejtetés és elhallgatás fontosabb a kimondott szónál. A szemléletükben a színes bőrű nőhöz többszörös kisebbségiség társul, egyrészt, mert nő, másrészt, mert színes bőrű, az ő identitását a következő fogalmak formálják: társadalmi osztály, faj, hibriditás, migráció, rabszolgaság, elnyomás, gender, szexualitás, mimikri.

A leszbikus feminizmus – a Gender, a Lesbian és a Gay fogalma irodalomelméleti kontextusban

A nemiség (sex) és a szexualitás két központi kategóriája a feminista kritikán belül létező meleg/leszbikus kritikának. A meleg/leszbikus tanulmányok az azonos neműek közötti diskurzusok mellett az átmeneti identitás (queer) kérdésével is foglalkoznak, illetve a „gender” és a szexualitás viszonyát is kutatják. (A „gender” a feminista kritika által használt terminológia, amely különbséget tesz a lét biológiai és szocio-pszichológiai jegyei között. Amíg a nem (sex) mibenléte már az anyaméhben eldőlt, addig a nemi identitás (gender) kérdése még

14 A Sandra M. Gilbert – Susan Gubar – Lisa C. Harper által szerkesztett *Teaching with The Norton Anthology of Literature by women* című könyvben megjelent *Lesbian Criticism and Theory of Sexuality* fejezet alapján, W. W. Norton, New York – London, 1996, 24.

15 Rich, Adrienne: *Compulsory Heterosexuality And Lesbian Existence*, In: *Blood, Bread, Poetry*, Norton Paperback, New York, 1994.

16 A szexualitáson kívül a bőrszín, a faj, a társadalmi osztály, a családon belüli szerepek is láthatatlanok, a mai leszbikus irodalom pedig sokszor a kultúra, a nyelv és a szexualitás interakcióját vizsgálja a fent említett társadalmi csoportokon belül, l. Gloria Anzaldúa és Cherrie Moraga: *This Bridge Called My Back: Writings by Radical Women of Color*, Persephone Press, Watertown, 1981.

17 Faderman, Lilian: *Odd Girl and Twilight Lovers. A History of Lesbian Life in Twentieth-Century America*, Columbia UP, New York, 1991.; Smith-Rosenberg, Carroll: *Disorderly Conduct. Visions of Gender in*

megválaszolatlan. A maskulin vagy feminin identitásról mi magunk döntünk – mondhatjuk leegyszerűsítve –, a választást pedig különböző társadalmi és kulturális értékek befolyásolják. Simone de Beauvoir szerint nőnek nem születünk, hanem azzá válunk. Ezt a tételt igazolva a gender studies a nemi szerepeket, a maskulin és a feminin identitáskategóriákat vizsgálja. A gender vizsgálata ugyanakkor nem redukálódik kizárólag a női irodalomra, hiszen női és férfi szövegeket egyaránt görcső alá vesznek, és a bennük előforduló maskulin és feminin jegyek reprezentációját vizsgálják. A genderbeli különbségeket a *nő/férfi* bináris oppozícióra épülő terminusok implikálják, míg a szexualitás a *homoszexualitás* és a *heteroszexualitás* fogalmaira épít. A kritika közvetlenül a szexualitás összetevőit, a nemiséggel bíró testet (sexed body) és az egyén pozícióját meghatározó szexuális jegyek lenyomatát vizsgálja, a történelem kritikáján keresztül a test szövegalkotó és szövegformáló erejéig.¹⁴ Adrienne Rich a szexuális irányultság esetében kötelező heteroszexualitásról¹⁵ (compulsory heterosexuality) beszél: a leszbikusság marginalitást konnotál, valami szokatlant, ami mindenképp eltér a normától. Rich szerint az életünk során az első erotikus kötődés az anya felé alakul ki, tehát a később kialakult szexuális orientáció is – értelemszerűen – mind a férfiak, mind a nők esetében a nők felé kellene, hogy irányuljon. A leszbikus kritika a leszbikus nők láthatatlanságára¹⁶ utal a történelmi hagyományon belül, épp ezért a kritika teoretikusai azt az évezredek csöndét próbálják megtörni, amely elhallgattatta az identitás bizonyos formáit. A teoretikusok tudatosan töltik ki nemcsak az irodalom, hanem a történelem ezen hézagjait, és ma már több olyan munkát tartunk számon, amelyek az előbb felvetett problémát próbálják orvosolni. Az irodalomelméleti elemzések mellett szociológiai és pszichológiai¹⁷ elemzések születnek, amelyek újraértelmezik a nemiség problémáját és annak textuális megnyilvánulását a nőírók műveiben (Djuna Barnes), illetve leszbikus kontextus felől olvasnak irodalmi alkotásokat, például Virginai Woolf *Orlandóját*.

A posztmodern irodalomban gyakran találkozunk olyan írásokkal, amelyek nyíltan a társadalom tabuinak tematizálására törekzenek, példaként a leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű tapasztalat írásba kódolását, illetve a női test és női tapasztalat már-már naturalistikusnak tűnő feltárását említhetjük. (Az utóbbi tendencia a magyar irodalom nagy port kavaráó Tükörférfijánál, Spiegelmann Lauránál mutatható ki legradikálisabban, aki a fiktív identitás toposzával eljátszva a virtuális irodalom teréről próbálja a testről való beszédmód határait tágítani.) A tabutémák megszólaltatása által ezek a művek marginális pozícióból próbálnak dialógusba lépni a kanonizált, „magas” irodalommal. A *másság* tehát már a problémafelvetés terén jelen van, ugyanis a heteroszexualitás normarendszerével nem azonosuló tapasztalat hozadéka mindig eltérő a megszokottól, furcsa, szokatlan, más. Az irodalmi művek döntő többségében a kapcsolatok heteroszexuális jellegűek, és mivel az olvasó irodalmi élmé-

nyei a heteroszexuális olvasatokon keresztül fogalmazódtak meg, az a preszuppozíció vált a szerelem és szexualitás ábrázolásának elengedhetetlen tartozékává, hogy annak ábrázolása két ellentétes nemű karakter szerepeltetésével történik. Ezáltal, a norma és a heteroszexuális tapasztalat összefolyt, a kettő kölcsönösen feltételezi egymást. A heteroszexualitáson szocializálódott olvasónak a homoerotikus tematika szubverzív olvasatokat eredményez.

A homoszexualitás tematizálása nem idegen a magyar irodalomban, vegyük példának Márai Sándor *Zendülők*, Nádas Péter *Emlékiratok könyve*, vagy Géczy János *Vadnarancsok II.* című könyvét, amelyek egytől egyig férfiak közötti homoerotikus viszonyokat ábrázolnak. A leszbikus narratívára is akad példa a magyar irodalomban, a sort kezdhethetnénk Kaffka Margit *Hangyaboly* (1917!!!!) című regényével, amely nagyfokú óvatossággal tudósít a zárdában szövődő leszbikus szerelmi szálakról. Mind ez ideig két magyar író nőtolárból született olyan regény, ahol a leszbikus tematika nem mellékszálként, hanem központilag van jelen a történetben, mégpedig Galgóczi Erzsébet *Törvényen belül* című kisregénye és Gordon Ágáta *Kecskerúzs* című regénye. Sokkal nehezebben dekódolható az üzenet, ha a leszbikus szál csak implicit módon van jelen az irodalmi műben. A magyar nyelven írt irodalom különösen alkalmas az effajta játékokra, hiszen nincsenek grammatikai nemek, amelyek egyértelmű utalást tennének a szereplők nemére. Az ilyen esetekben néhány célzott utalás történhet a szereplők nemének azonosságára, ami az olvasó és a kritikus számára is nehezen fejthető meg. (Példaként az *Éjszakai állatkert* antológiában megjelent *Kis hülyém, hagyd a fenébe* című Karafiáth Orsolya-írást említhetnénk.) A normarendszert a heteroszexuális kapcsolathoz viszonyítjuk, viszont a posztmodern irodalomban az olvasónak sokkal érzékenyebbnek és fogékonyabbnak kell lennie a heteroszexualitástól eltérő olvasatokra, kellő beavatottsággal és óvatossággal kell kezelnie a posztmodern történeteit.

A feminizmus az abszolút szövegközpontúságon túllépve, a szövegalkotó szubjektumhoz társított arcot is vizsgálja, a szerzői (kulturális) kontextus viszont továbbra is olyan funkció marad, amely nem előzi meg az életművet; az arc, a maszk, a szubjektum felépítése a szövegekből történik. Az irányzat a maga sokszínűségében olyan nemi kódok játékba hozását tartja fontosnak, amelyek sajátos feminin kódrendszereket rögzítenek az irodalmi narratívákban.

Victorian America,
Oxford UP, New
York, 1986.; Borgos
Anna: *Az Amor
Lesbicus a háború
előtti orvosi irodalom tükrében*,
Kalligram, 2007/8-
9., 51–61.